

HISTORIOGRAFISCHE INTROSPECTIES

HISTORIOGRAFISCHE INTROSPECTIES

geschiedschrijvers
over
geschiedschrijvers

Wim Denstagen

2018

© 2018 W. Denslagen

Titel: Historiografische introspecties

Auteur: Wim Denslagen

Uitgeverij U2pi BV, Den Haag

Website uitgever: www.uitgeveriju2pi.nl

ISBN ebook: 978-90-8759-813-6

NUR: 635

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

INHOUD

OP SCHOOL	7
KLASSIEKE OUDHEID	13
Herodotus en Thucydides	13
Plutarchus	22
Polybius	27
Titus Livius	33
Cornelius Tacitus	39
Flavius Josephus	41
Eusebius	49
BYZANTIUM	55
Procopius	55
Agathias	62
Johannes Malalas	65
Michael Psellus	67
Anna Comnena	72
Nicetas Choniates	76
MIDDELEEUWEN	81
Jordanes	81
Gregorius van Tours	86
William van Malmesbury	98
Otto van Freising	104
Jean Froissart	109
Philippe de Commynes	118
Cornelius Aurelius	127

DE NIEUWE TIJD	139
P.C. Hooft	139
Voltaire	149
Leopold von Ranke	156
Fernand Braudel	164
NABESCHOUWING	171
LITERATUUR	173

OP SCHOOL

Op school leerden we jaartallen, op de universiteit kregen we iets te horen over achtergronden en daarna lezen we theoretische beschouwingen, bijvoorbeeld over metahistorie van Hayden White, over ‘invention of tradition’ van Eric Hobsbawm, over verborgen machten van Michel Foucault en over de tamelijk uitzichtloze en soms verlamme inzichten die in het kader van de zogenoemde *linguistic turn* het leven van de geschiedkundige kwamen bemoeilijken. Hoe moeizaam de discussies waren blijkt bijvoorbeeld zonneklaar uit de studie van Elizabeth A. Clark, *History, Theory, Text. Historians and the Linguistic Turn* (2004). Dit boek geeft een overzicht van een reeks tamelijk abstracte bespiegelingen over de grondslagen van geschiedschrijving. Het biedt overigens meer overzicht dan diepgang en daardoor vond ik het geheel nogal slaapverwekkend. Ik heb de indruk gekregen dat sommige theoretici alleen schrijven voor andere theoretici en daarom niet veel moeite doen om lezers buiten de eigen kring aan te spreken. Voor alle duidelijkheid: dit verwijt, als het tenminste een verwijt mag worden genoemd, geldt niet voor de drie in de eerste zin genoemde auteurs. Na ontwaakt te zijn uit de apathische sluimer veroorzaakt door het lezen van het boekwerk van mevrouw Clark, kwam mij een andere interessant klinkende titel onder ogen. Ik bedoel de studie die in 2010 aan de openbaarheid werd prijsgegeven door Susanne Rau en Birgit Studt onder de titel *Geschichte schreiben. Ein Quellen- und Studienhandbuch zur Historiografie (ca. 1350-1750)*.

Wat stond de auteurs van dit omvangrijke handboek nu voor ogen? In de inleiding wordt de bedoeling als volgt verklaard:

‘Ausgehend von exemplarischen Quelleneditionen werden in dem Handbuch also grundsätzliche Überlegungen und objektbezogene Reflexionen zu zentralen Themenfelder und Entwicklungslinien von Geschichtsschreibung, zu ihren wesentlichen Produktions- und Rezeptionsbedingungen und zu historiografischen Verfahrensweisen auf neuartige Weise zusammengeführt und aufeinander bezogen.’

Wat wordt hier nu eigenlijk bedoeld? Ik vermoed dat de auteurs een aantal uitgegeven bronnen op een nieuwe manier willen bestuderen. Dat nieuwe onderzoek is uiteraard fundamenteel en wezenlijk. Waarvan de uitgekozen bronnen een voorbeeld moeten zijn, blijft in het midden, maar ze dienen in ieder geval te worden bestudeerd volgens bepaalde thema's, te weten plaatsen, processen en verhalen (Orte, Prozesse en Erzählungen). Bij het begrip *plaats* moet men vooral niet denken aan geografische eenheden: ‘mit Orten bezeichnen wir vielmehr die spezifischen kulturellen Voraussetzungen, die das kommunikative Handeln der historischen Akteure bestimmen.’ Plaatsen worden opgevat als speciale culturele voorwaarden die de communicatie van de historische personen bepalen. Plaatsen zijn dus voorwaarden geworden en ik vermoed dat processen geen processen zullen zijn, maar iets geheel anders. Wat precies, weet ik niet want ik heb het handboek met gepaste eerbied voor de wetenschappelijke betoogtrant terzijde gelegd in de stellige overtuiging dat ik niet geschikt ben voor het bedrijven van ‘grundsätzliche’ wetenschap. Om me niet al te snel gewonnen te geven, heb ik nog verderop in het boek pogingen gedaan om erachter te komen wat er nu zo nieuw zou moeten zijn aan de gevolgde methode, maar overal stuitte ik op ontmoedigende *Wichtigmacherei*.

Na deze en soortgelijke teleurstellingen te hebben ondervonden bij het raadplegen van moderne studies op het gebied van de historische wetenschappen, herinneren wij ons weer het adagium *Ad Fontes* (naar de bronnen), een aansporing om het vak te zuiveren van onbezonnen en anachronistische interpretaties die in de loop der tijden een vaste plaats in de leerboeken hadden weten te veroveren. Het herlezen van bronnen levert vanzelfsprekend nieuwe interpretaties op en zoals dat gaat worden ook steeds nieuwe vragen aan de bronnen gesteld. Vroeger stelden geschiedkundigen andere vragen dan tegenwoordig en daarom lijken hun antwoorden nu verouderd. Oude interpretaties raken in vergetelheid, totdat ze zelf bron zijn geworden voor historici die de geschiedenis van de historiografie bestuderen. Deze specialisten bestuderen oude geschiedschrijvers niet zozeer ter correctie van historische gegevens, als wel om te achterhalen hoe het werk van historici werd beoordeeld: de receptiegeschiedenis.

Geschiedschrijvers bestuderen niet alleen wat er in het verleden is gebeurd, maar ook elkaars werk en dat doen ze niet altijd met instemming. Wanneer ze uiting geven aan hun misprijzen, laten ze vaak een minder bekende kant van hun persoonlijkheid zien. Ze stappen voor een kort ogenblik uit hun gewichtige rol van erudiete en evenwichtige presentator en tonen dan vaak hun minder voorname kant. En soms tuimelt de bewierookte geschiedschrijver zo maar van zijn voetstuk. Dat levert geen prettige aanblik op. Het is daarom onder historici niet gebruikelijk de vuile was buiten te hangen. Historici schrijven bij voorkeur over feitelijkheden en opvattingen. Ze onderzoeken hun bronnen op belangrijke vraagstukken en zijn minder geïnteresseerd in de vraag of een geschiedschrijver uit het verleden iets ten nadele of ten voordele van een oudere collega heeft beweerd. Dit thema heeft voor zover ik

weet tot nu toe geen studies opgeleverd. De vraag is daarom gerechtvaardigd waarom de lezer dan nu met dit thema lastig gevallen moet worden. Het juiste antwoord schoot me te binnen toen ik onlangs las wat Simon Schama over Johannes Chrysostomus schreef in zijn recente boek *De Geschiedenis van de Joden* (2013).

De synagogen van de Joden, zo verkondigde deze kerkvader in 386 vanaf zijn preekstoel in Antiochië, waren ‘wijkplaatsen van demonen, erger dan bordelen’. Joden noemde hij duivelsaanbidders en ‘in hun synagogen staat een onzichtbaar altaar van bedrog, waarop ze geen schapen of kalveren offeren, maar mensenzielen’. Chrysostomus waarschuwde zijn christelijke toehoorders deze plaatsten te mijden ‘als huizen van de pest’. Op mijn christelijk gymnasium in Arnhem bestond in de jaren zestig van de vorige eeuw een schoolvereniging die genoemd was naar deze kerkvader (chrysostomus betekent *gouden mond*). We leerden wel wat de naam betekende, maar we leerden niet dat de beroemde kerkvader een virulente antisemiet was en zich veel moeite heeft getroost om de Joden als onmenschen af te schilderen. Was die kennis voor de leerlingen van die school van belang, zo zult u zich afvragen. Wat denkt u zelf, als u zich even wilt herinneren dat de nationaalsocialistische vernietigingskampen toen nog vers in het collectieve geheugen lagen? Lag het dan niet voor de hand de geschiedenis van het antisemitisme een plaats in het onderwijs te geven? De leerkrachten hadden er kennelijk geen behoefte aan de minder aangename kant van de kerkvader te belichten. In naam van alle gelovigen in de heiligheid van de christelijke religie (of iets in die geest), moesten sommige onverkwikkelijke zaken betreffende de grote kerkvader worden verhuld. Wat heeft dit voorbeeld te maken met het onderhavige thema? Het heeft te maken met het onthullen van wat in

bepaalde groepen verzwegen moest worden. Gelovigen zijn van oudsher gewend om kritische geluiden buiten gehoorafstand te houden. Historici daarentegen hebben geleerd vooroordelen te herkennen en te elimineren, maar geschiedschrijvers zijn ook mensen en dus feilbaar en het is begrijpelijk dat ze over hun minder heldhaftige kanten zo veel mogelijk het zwijgen willen bewaren.

Ik heb me vroeger deerlijk vergist in de intellectuele status van het schoolonderwijs. Als akelig voorbeeld van kortzichtigheid herinner ik mij een geschriftje over de schoolstrijd dat wij als leerlingen op een christelijk lyceum voorgeschoteld kregen. De leerlingen moesten *per se* worden onderwezen in de ontstaansgeschiedenis van het bijzondere onderwijs, maar we kregen geen leerboeken over de geschiedenis van de leerstellige protestantse bekrompenheid, die de oorzaak was van vele onverzoenlijke kerkscheuringen en misplaatste haat jegens het katholieke geloof. Het voorbeeld dateert uit de jaren zestig van de twintigste eeuw, maar of het nu (ongeveer een halve eeuw later) allemaal beter is in het christelijke onderwijs, weet ik niet.

De geschiedschrijvers die hierna worden besproken, zijn zonder uitzondering beroemd. Hun namen prijken in vrijwel alle overzichten in de leerboeken en hun werken gelden als belangrijke historische bronnen. Hun geschriften heb ik niet gelezen om de inhoud, maar om te achterhalen hoe ze over hun vak dachten en hoe ze oordeelden over oudere vakgenoten. Door hun teksten op deze specifieke manier te lezen, wordt goed zichtbaar waar zich - naar het oordeel van de verschillende geschiedschrijvers - de angelen en klemmen van hun beroep bevinden. De keuze van de hierna te bespreken geschiedschrijvers is gemaakt aan de hand van algemeen bekende handboeken en overzichtswerken. Het maken van

een keuze was niet moeilijk, maar het inperken ervan tot een werkbaar geheel wel.

KLASSIEKE OUDHEID

Herodotus en Thucydides

Op school leerden we met wisselend succes de *Historiën* van Herodotus in goed Nederlands te vertalen, echter zonder te vernemen waaraan deze geschiedschrijver zijn roem te danken had. Het moeizame geploeter op het Grieks belemmerde enigszins het zicht op de inhoud van het geschiedverhaal. Wij lazen destijds de *Historiën* in de uitgave verzorgd door J.J.E. Hondius en J.A. Schuurisma (achtste druk 1963). In het voorbericht bij de oorspronkelijke uitgave in 1944 verklaren genoemde classici dat de leerlingen door dit schoolboek zullen beseffen 'dat Herodotus een schrijver is, wiens werk naast dat van andere klassieke schrijvers als een blijvend bezit bewaard dient te blijven.' Ik lees deze wijze woorden nu, in 2017, voor het eerst, want we hadden toen alle tijd nodig om het Grieks uit de vijfde eeuw voor onze jaartelling onder de knie te krijgen. Hondius en Schuurisma hebben wat mij betreft destijds paarden voor de zwijnen geworpen. Pas door de publicatie in 1995 van de Nederlandse vertaling door Hein L. van Dolen onder de titel *Het verslag van mijn onderzoek* begreep ik wat Hondius en Schuurisma in 1944 bedoelden. Door de interessante inleiding die Van Dolen bij de vertaling schreef – ver uitstekend boven de welgemeende, maar weinig zeggende woorden uit de inleiding van 1944 – las ik nog het een en ander over Herodotus, onder meer de aardige passage die Ilya Leonard Pfeijffer aan hem wijdde in zijn *De Antieken. Een korte literatuurgeschiedenis* (2000). In deze inspirerende gids wordt ook melding gemaakt van een latere geschiedschrijver uit de oudheid die forse kritiek op Herodotus had. Na lezing van die kritiek vroeg ik me af hoe de geleerde wereld had gereageerd op de aantijgingen.

Eenmaal op zoek, was er geen weg meer terug en zo ontstond min of meer vanzelf dit overzicht van geschiedschrijvers met hun denkbeelden over het eigen vakgebied en over hun voorgangers. Terug naar Herodotus nu.

Zijn grootsheid blijkt al direct in het begin van zijn boek. De eerste zin luidt: ‘Herodotos is mijn naam, ik kom uit Halikarnassos en maak hierbij het verslag wereldkundig van het onderzoek dat ik heb verricht om de herinnering aan het verleden levend te houden ...’. Herodotus schreef zijn werk in de vijfde eeuw voor onze jaartelling (in de periode 430-413), maar het lijkt alsof hier iemand uit onze eigen tijd aan het woord is. Dat komt in de eerste plaats door de vertaling van Van Dolen in goed lopend Nederlands, maar niet alleen daardoor, het komt ook door de losse manier waarop Herodotus zijn verhalen vertelt. De vertaalde eerste zin is eigenlijk mooier dan het origineel, want in het Grieks staat: dit is de presentatie van het onderzoek (ἱστορίας ἀποδείξις) van Herodotus uit Halicarnassus. De vertaler heeft door de eerste persoon te gebruiken de toon goed getroffen, want Herodotus schrijft op een directe, aansprekende manier, zodat hij in staat is de lezer mee te slepen in een boeiend verslag van wat wij tegenwoordig antropologisch onderzoek zouden noemen. De lezer krijgt onder meer uitgebreide reisverslagen voorgeschoteld. Zo heeft Herodotus de beroemde stad Babylon bezocht en beschreven, de stad die in *Genesis* Babel wordt genoemd. De plattegrond van de stad, zo lezen we, is vierkant en indrukwekkend van afmetingen, ‘maar dat is niets vergeleken bij de schoonheid die je bij geen andere stad ter wereld zo zult aantreffen’. In het midden van de grootste tempel aldaar stond een zware toren op een vierkante grondslag met zijden van 185 meter. Boven op de toren bevonden zich nog eens zeven torens, ‘via een wenteltrap aan de buitenkant kun je naar boven’, en bovenop

de hoogste toren stond 'een enorme tempel'. In de tempel bevonden zich een ligbed en een gouden tafel. Daar woonde een Assyrische vrouw 'die door de god is uitverkoren'. Dat was dan de beruchte toren van Babel, die 90 meter hoog was, zoals Hein L. van Dolen wist te melden. Herodotus bezocht Egypte en was zoals iedereen voor en na hem overweldigd door de aanblik van de piramiden. Ook bezocht hij het in de oudheid beroemde labyrint uit de tijd van farao Amenemhet III (rond 1800 voor onze jaartelling): 'Ik ben er geweest en het tart elke beschrijving'.

Herodotus is een meesterverteller die 'geen enkele gelegenheid aan zich voorbij zal laten gaan om uit te pakken met een kostelijke anekdote', zoals Ilja Leonard Pfeijffer in 2000 schreef in zijn overzicht van de antieke literatuur. Gemeten naar moderne maatstaven laat Herodotus volgens Pfeijffer wel wat steken vallen, want hij was 'veel te naïef in zijn acceptatie van oorzaken en aanleidingen die wij tot het rijk der mythen en fabelen zouden verwijzen'. Aan de andere kant, zo betoogde Pfeiffer zou het een anachronisme zijn om Herodotus met moderne ogen te lezen. Pfeiffer bedoelt hier, denk ik, dat men een schrijver nu eenmaal moet beoordelen naar maatstaven uit de tijd zelf en niet naar onze moderne maatstaven. In het geval van Herodotus is zoiets nogal lastig, omdat er destijds geen maatstaven waren. Literatuurkritiek bestond toen nog niet. Maar zelfs als die er zou zijn geweest of als die gereconstrueerd had kunnen worden, dan nog is het niet mogelijk antieke literatuurkritiek te begrijpen zonder het gereedschap te gebruiken dat we hebben, namelijk onze moderne taal. We kunnen Herodotus niet lezen met de ogen van zijn tijdgenoten, omdat we hebben leren lezen in de moderne tijd. Elke moderne vertaling van een antieke tekst is *per definitie* een anachronisme, omdat het niet mogelijk is de originele tekst te lezen met de ogen van de tijdgenoten.

Daarom is de tekst alleen toegankelijk door middel van een reconstructie die alweer per definitie van moderne makelij is. Wij interpreteren oude teksten noodzakelijkerwijs met behulp van onze moderne talen. Vertalen betekent in dit verband dus het omzetten van een dode taal in het begrippensysteem van onze moderne talen. Deze theoretische overwegingen zijn weliswaar onweerlegbaar en onontkoombaar, maar tevens triviaal en kunnen wat mij betreft voor geruime tijd worden opgeborgen in de voorraadkamer van oeroude en overbekende waarheden.

Herodotus leefde van 484 tot 425 en beschreef de Perzische oorlogen (490-479) die eindigden met de vlucht van de Perzische koning Xerxes na de zeeslag van Salamis in 480. Maar behalve over deze oorlogen schreef hij uitgebreid over de geschiedenis en de gebruiken van andere volken, onder meer die van Perzië en Egypte. Hij was in zijn eigen tijd al beroemd in de Griekse wereld en zijn invloed op andere geschiedschrijvers was groter dan die van Thucydides, de geschiedschrijver van de Peloponnesische Oorlog (430-404), zoals nog onlangs werd vastgesteld door Jessica Priestley in haar studie *Herodotus and Hellenistic Culture* (2014). Thucydides leefde van 455 tot 399 en moet het werk van Herodotus goed hebben gekend.

Volgens Ilja Pfeijffer is Thucydides ‘wetenschappelijk en onpartijdig’ en dus een betrouwbaarder geschiedschrijver dan Herodotus. De auteur van *The World of Herodotus* (1962), Aubrey de Sélincourt, beweerde het tegenovergestelde: ‘vergeleken met Herodotus is het boek van Thucydides tendentius van aard, beperkt van visie en moeilijk te lezen wegens het geweld dat hij begaat aan de schone en doorzichtig-heldere Griekse taal.’ Volgens De Sélincourt wordt het werk van Herodotus gekenmerkt door het besef dat Griekenland ‘slechts

één land was in een onmetelijke en veelvormige wereld'. Vandaar zijn belangstelling voor andere landen en andere culturen. Herodotus was volgens De Sélincourt een geschiedschrijver met een brede belangstelling, terwijl Thucydides alleen en uitsluitend belangstelling had voor de oorlog tussen Athene en Sparta: een militair in hart en nieren.

Aan de universiteiten in het Verenigd Koninkrijk wordt de visie van Ilja Pfeijffer aangehangen, zo blijkt uit cursusmateriaal voor studenten dat te vinden is op de internetsite [Essays.org.uk/Classical Studies](http://Essays.org.uk/Classical%20Studies). Hierin is een beschouwing opgenomen met de titel 'Herodotus Compared with Thucydides'. In dit stuk wordt beweerd dat Herodotus niet erg betrouwbaar is omdat hij afhankelijk was van mondelinge overleveringen en omdat hij ook mythen in zijn verhaal opnam. Thucydides is volgens het cursusmateriaal betrouwbaarder, want hij was getuige van de gebeurtenissen die hij beschreef en hij gaf ook een uitgebreide verantwoording van zijn werkwijze. Aldus kort samengevat de heersende visie aan de universitaire opleidingen in de klassieke talen in het Verenigd Koninkrijk.

De bekende specialist op het gebied van de vergelijkende geschiedwetenschap, Arnaldo Momigliano, merkte in 1958 op dat Herodotus volgens modern onderzoek betrouwbaarder is dan men vroeger dacht. Dat schreef hij in zijn studie 'The place of Herodotus in the history of historiography'. Momigliano beweerde verder dat de reputatie van Herodotus was aangetast door de opvatting van Thucydides die meende dat geschiedschrijvers alleen de gebeurtenissen van hun eigen tijd kunnen beschrijven en dat het bestuderen van het verleden slechts onbetrouwbare verhalen oplevert.

Ik vermoed dat makers van het genoemde Engelse cursusmateriaal het niet nodig vonden om de studenten lastig te vallen met de nuancerings van Arnaldo Momigliano, vermoedelijk omdat diens werk gerekend wordt tot de geschiedenis van de historiografie, een gebied dat zich op enige afstand van de klassieke talen bevindt. De traditionele academische onderverdeling in verschillende specialisaties versterkt de aan elk vakgebied klevende neiging tot zelfoverschatting en uitsluiting van meningen van 'outsiders' (dit wilde ik toch wel even gezegd hebben).

In de geschiedschrijving, zo stelde Thucydides in paragraaf twintig van het eerste boek van zijn *Geschiedenis van de Peloponnesische Oorlog*, kan men zich niet verlaten op wat ons aan berichten is nagelaten: 'mensen nemen nu eenmaal kritiekloos aan wat er wordt verteld over het verleden, zelfs wanneer die verhalen hun eigen land betreffen.' Ik geloof, zo vervolgt de geschiedschrijver, dat men de gevolgtrekkingen die ik in dit boek maak, met een gerust hart kan geloven, want ze zijn gebaseerd op beter bewijsmateriaal dan 'dat van de dichters, die vaak overdrijven, of dat van de kroniekschrijvers, die minder belang hebben bij de waarheid dan bij het vasthouden van de aandacht van de lezer'. Het was zijn uitgangspunt, zo stelde Thucydides, om niet alle verhalen klakkeloos te geloven en evenmin af te gaan op eigen vermoedens: 'of ik was zelf aanwezig bij de gebeurtenissen die ik beschrijf, of ik verliet me op ooggetuigen, wier getuigenissen ik zo grondig mogelijk op betrouwbaarheid heb onderzocht'. Mijn werk, zo besluit Thucydides deze geschiedtheoretische paragraaf, werd niet geschreven om mijn lezers te behagen, maar het werd geschreven ter eeuwigdurende herinnering. Beroemde woorden, overgenomen uit de Engelse vertaling van Rex Warner: *History of the Peloponnesian War* (1954).

Thucydides was volledig overtuigd van de juistheid van zijn aanpak en de lezer moest hem maar vertrouwen. Ook studenten in het Verenigd Koninkrijk mogen hem tegenwoordig kennelijk vertrouwen, en de kritiek van Aubrey de Séincourt uit 1962 lijkt in rook te zijn opgegaan. Misschien zullen de studenten ooit de studies van de classicus M.I Finley uit Cambridge onder ogen krijgen en dan speciaal wat hij in 1972 over Thucydides beweerde, namelijk dat de geschiedschrijver van de Peloponnesische Oorlog zich nauwelijks had gebogen over de achtergronden van die oorlog. Bovendien, zo stelde Finley, verdoezelde Thucydides het feit dat er in Athene ook tegenstanders waren van de oorlog tegen Sparta. Die waren er wel degelijk, zoals uit later onderzoek is gebleken, maar hun argumenten en overwegingen werden door Thucydides genegeerd alsof ze onbelangrijk waren. Dit stelde Finley in de inleiding bij de heruitgave in 1972 van de hiervoor genoemde Engelse vertaling Thucydides in de reeks Penguin Classics. Finley had overigens geen hoge dunk van de intellectuele capaciteiten van Thucydides: hij was geen filosoof (not an original thinker) en zijn opvattingen waren obsessief en bovendien 'few and simple'.

Wat Finley over Thucydides schreef, vormt een zwakke afschaduwing van wat de geschiedschrijver en literator Dionysius van Halicarnassus over Thucydides beweerde. Dionysius leefde van 60 voor het begin van onze christelijke jaartelling tot het jaar 7 erna en was in zijn tijd een voraanstaand auteur en later vooral beroemd om zijn studie over de oude geschiedenis van Rome. In zijn verhandelingen over retorica ruimt hij een omvangrijk hoofdstuk in voor een kritische bespreking van het beroemde werk van Thucydides. Hij begint met de opmerking dat het niet zijn bedoeling is Thucydides te kleineren of zijn werk de grond in te boren.